

Kovida Shloka #16 - Raghuvamsham Sarga 2 - Shloka 52

Links to the lecture and the class notes

1. Link to YouTube lecture on this shloka by Smt. Vidhya –
<https://www.youtube.com/watch?v=CyNBPjE5FOo>
2. Link to the YouTube playlist for Smt. Vidhya Ramesh's classes on the shlokas present in Kovida
- https://www.youtube.com/playlist?list=PLTWf5ZhGT361XPz_ZVFu6docp_PVxfRbF
3. Link to the YouTube playlist for Smt. Vidhya Ramesh's classes on all shlokas in Sarga 2 - <https://www.youtube.com/playlist?list=PLTWf5ZhGT362dCx4-a-wqb7f7B-Fj1SKU>
4. Link to the notes from Smt. Vidhya Ramesh's classes on all shlokas in Sarga 2 -
<https://nivedita2015.wordpress.com/video-kalidasas-raghuvamsham-second-sarga-vidhya-ramesh/>
<https://nivedita2015.wordpress.com/video-kalidasas-raghuvamsham-second-sarga-vidhya-ramesh2/>
<https://nivedita2015.wordpress.com/video-kalidasas-raghuvamsham-second-sarga-vidhya-ramesh3/>

Class notes for this shloka

52. श्लोकः

मूलपाठः

निशम्य देवानुचरस्य वाचं मनुष्यदेवः पुनरप्युवाच ।

धेन्वा तदध्यासितकातराक्ष्या निरीक्ष्यमाणः सुतरां दयालुः ॥ २.५२ ॥

पदच्छेदः

निशम्य, देवानुचरस्य, वाचम्, मनुष्यदेवः, पुनः, अपि, उवाच, धेन्वा, तदध्यासितकातराक्ष्या, निरीक्ष्यमाणः, सुतराम्, दयालुः

अन्वयार्थः

- देवानुचरस्य = परमेश्वरकिङ्करस्य सिंहस्य
- वाचं निशम्य= वचः श्रुत्वा
- मनुष्यदेवः= नरेशः दिलीपः
- तदध्यासितकातराक्ष्या धेन्वा= सिंहक्रमणेन भयाकुलनयना या धेनुः, तया
- निरीक्ष्यमाणः= अवलोक्यमानः
- सुतरां दयालुः (सन्)= अत्यन्तं कारुणिकः सन्
- पुनः अपि उवाच= भूयोऽप्यभाषत

अन्वयः

देवानुचरस्य वाचं निशम्य, तदध्यासितकातराक्ष्या धेन्वा निरीक्ष्यमाणः, (अतः) सुतरां दयालुः (सन्), मनुष्यदेवः, पुनः अपि उवाच ।

आकाङ्क्षा

- पुनः अपि उवाच
 - कः उवाच? मनुष्यदेवः
 - किं कृत्वा उवाच ? निशम्य
 - कां निशम्य ? वाचम्
 - कस्य वाचम् ? देवानुचरस्य
 - कीदृशः मनुष्यदेवः ? निरीक्ष्यमाणः
 - कयानिरीक्ष्यमाणः ? धेन्वा
 - कीदृश्याधेन्वा ? तदध्यासितकातराक्ष्या
 - कथम्भूतः सन् उवाच ? सुतरां दयालुः सन्

तात्पर्यम्

‘तद्रक्ष कल्याणपरम्पराणां भोक्तारम् ऊर्जस्वलम् आत्मदेहम् (२/५०)’ इति महादेवकिङ्करस्य सिंहस्य वचनं श्रुत्वा दिलीपः भूयः अपि अभाषत । सः दयार्द्रभावेन वक्तुम् आरब्धवान् यतः सिंहाक्रमणेन भयापन्ना धेनुः तं अधीरनयनाभ्यां^१ अवलोकयन्ती स्थिता ।

^१तदध्यासितकातराक्ष्या - किं वा वक्ष्यति इति भीत्या एवं स्थिता

पदविवरणम्

- निशम्य = नि + शम् “शम् उपशमे” + ल्यप् । लटि शाम्यति ।
- देवानुचरस्य = देवस्य अनुचरः देवानुचरः, तस्य
- वाचम् = चकारान्तः स्त्री. वाच् शब्दः द्वितीया.ए.व
- मनुष्यदेवः = मनुष्येषु देवः
- तदध्यासितकातराक्ष्या
 - तदध्यासितम् = तेन अध्यासितम्
 - तदध्यासितकातराक्ष्या = तदध्यासितेन कातरे अक्षिणी यस्याः सा तदध्यासितकातराक्षी, तया
- निरीक्ष्यमाणः = निर् + ईक्ष् दर्शने + कर्मणि शानच् निरीक्ष्यते - प्र.वि ए.व

- दयालुः= दया + आलुच् मत्वर्थीयः तद्धितप्रत्ययः दया अस्य अस्ति इति
- उवाच= वच् परिभाषणे लिट् प्र.पु. ए.व

अन्यविषयाः

- मनुष्यदेवः
 - बालोऽपि नावमन्तव्यो मनुष्य इति भूमिपः ।
महती देवता ह्येषा नररूपेण तिष्ठति ।” मनु. ७/८
- तदध्यासितकातराक्ष्या = तदध्यासितकातराक्षी, तया
 - ‘बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः स्वाङ्गात् षच्’
 - स्वाङ्गवाची यः ‘सक्थि’ शब्दः ‘अक्षि’ शब्दः तदन्तात् बहुव्रीहेः षच् प्रत्ययः भवति ।
 - उदा. दीर्घसक्थिनी यस्य सः दीर्घसक्थः ।
 - उदा. विशालेअक्षिणी यस्याः सा विशालाक्षी ।
 - स्वाङ्गवाची ? स्थूलाक्षिः इक्षुः । दीर्घसक्थि शकटम् ।

सन्धिः

- पुनरप्युवाच = पुनः अपि उवाच ।

छन्दः

- वृत्तम् - उपजातिः । इन्द्रवज्रा उपेन्द्रवज्रा च इति वृत्तद्वयमपि त्रिष्टुब्भेदान्तर्भूतम् । विस्तरेण ज्ञातुं प्रथमश्लोकं वा अत्र वा <https://niveditawordpress.com/chandas-2/#upajaatih> पश्यतु ।

Word-Meaning

- देवानुचरस्य वाचं निशम्य = Having heard (नि+शम्) the words (वाच) of the servant (अनुचर) of Lord Shiva (देव)
- मनुष्यदेवः = Dilipa, the Lord (देव) of men (मनुष्य)
- तदध्यासितकातराक्ष्या धेन्वा निरीक्ष्यमाणः = one who is being looked at (निः+ईक्ष) by the cow (देनु), whose eyes (अक्षि) are frightened (कातर) as she was inhabited (अध्यासित) (i.e., captivated) by it (तत्), the lion
- सुतरां दयालुः = extremely compassionate person
- पुनः अपि उवाच = once again spoke